

ПЕРСОНАЛІЇ

КОЦУР Г.Г.

**АВТЕНТИЧНІСТЬ ПОРТРЕТА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО:
НОВЕ БАЧЕННЯ**

У статті подаються наявні на сьогодні описи портрета кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського та розкриваються нові погляди щодо з'ясування достовірності його зображень.

Незважаючи на те, що вже вийшло чимало праць, присвячених останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петру Калнишевському, в дослідженні історії його життя та діяльності можна виділити низку питань, які з тих чи інших причин залишилися поза увагою більшості істориків або й досі є суперечливими.

Серед цілого ряду проблем, пов'язаних із цією історичною особою, існує також питання автентичності його портрета. Це пояснюється відсутністю портретів П.Калнишевського, зроблених за його життя. Чи не єдиним прижиттєвим зображенням кошового є портрет на іконі січової Покровської церкви, яка свого часу була перевезена з Нікопольського до Одеського історико-краєзнавчого музею, де й зберігається до нині.

Уперше версію про зображення П.Калнишевського на іконі зустрічаємо у Д.Яворницького. За переказами, як стверджує автор, “здесь (на іконі. - Г.К.) представлен кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевский с товариществом, обращающийся с молитвою к Богоматери о защите козаков в виду грозившей им беды от Москвы, накануне падения Запорожья”¹. З цих слів можна зробити висновок, що ікона була написана десь у 70-х роках XVIII ст., напередодні ліквідації Січі.

Проте, серед дослідників виникли розбіжності з приводу датування даного витвору мистецтва. Так, А.Коцур і В.Коцур схиляються до думки, що ця ікона була створена не раніше 1770 р., доказом чого, на думку істориків, є те, що саме тоді П.Калнишевського було нагороджено золотою медаллю за військові успіхи, з якою він і зображений на іконі. Описуючи її, дослідники зазначають, що там, “ми бачимо літнього, сивого, середнього зросту чоловіка з козацьким чубом - “оселедцем”. Одягнений у червоні шаровари і кунтуш, темно-синю свиту, підперезану широким поясом, розшитим золотом, із великою медаллю на грудях і традиційною шаблею на лівому боці. Очі Петра Калнишевського зведені догори, до діви Марії; він молиться, про що свідчить надпис, звернений до Божої Матері”².

Відвідавши Одеський історико-краєзнавчий музей, переконуємося в достовірності даного опису. Лише додамо, що, як на його похилий вік, П.Калнишевський виглядає досить упевненим, сповненим фізичного здоров'я, стрункої статури чоловіком. На наш погляд, він - дещо вищий за середній зріст. Його шия у зморшках, козацький оселедець та вуса посивіли.

Копії з Нікопольської ікони Покрови пресвятої Богородиці (XVIII ст.) із зображенням кошового отамана П.Калнишевського нині також зберігаються в Дніпропетровському національному історичному ім. Д.І.Яворницького, Полтавському художньому, Конотопському краєзнавчому ім. О.М.Лазаревського музеях.

Добре відомо, що XVII - XVIII ст. в Україні великого поширення набула ікона "Покрова". Зображення Пресвятої Діви Марії було одним із улюблених сюжетів українського іконопису того часу. Він містить ідею покровительства Препоблагословенної Богородиці, яка просить Господа Ісуса Христа прийняти молитви всіх людей, які через неї звертаються до його пресвятого імені. Хоча ікони з цим сюжетом з'явилися ще в давньоруському мистецтві XII ст. Богородиця зображувалась на небі з омофором у руках.

Одним із цікавих і кращих за живописом зразків іконопису XVIII ст. цього стилю є ікона Покрови Богородиці з церкви Нової Покровської Січі. Вона написана у 70-х роках XVIII ст. на замовлення козацької старшини Січі олією на дошці розміром 2х9 чверті (приблизно 44х66 см) із липи. У верхній її частині, у храмових висотах, зображена у вигляді молодої жінки Покрова Богородиця з омофором на трохи розведених у боки руках. Праворуч від неї зображений Микола Угодник, а ліворуч - покровитель запорожців - Михайло Архистратиг. Богородиця, трохи нахиливши вліво і донизу голову, дивиться на запорозьких козаків, вимальованих у лівому нижньому кутку ікони; друга така ж група запорожців зображена симетрично в правому її кутку. Козаки одягнуті в дорогий строкатий одяг, при зброї. Між цими групами зображених картуш із воєнних реліквій і озброєння - прапорів, булави, гармат тощо. Науковцями доведено, що на чолі першої групи запорожців стоїть кошовий отаман П.Калнишевський, а другої - суддя І.Глоба. П.Калнишевський, погляд якого спрямований до Покрови, просить її:

- Молим, покрый нас честным твоим покровом и избави нас от всякого зла...

- Избавлю и покрыю, люди моя, - відповідає Богородиця.

Прохання кошового і відповідь Богородиці передані на іконі написом.

Опис ікони "Покрови" з Січової церкви з зображенням кошового отамана подає також П.Білецький³. Дослідник вказує на закономірність відсутності на іконі зображень духовних осіб та додає, що січовики дуже ревно ставилися до своєї церкви. При першій-ліпшій нагоді запорожці підкреслювали, що їхні церкви "построены войском, содержатся от оного и в главном и в совершенном ведоме войска находятся". Священників вони обирали терміном на один рік і тільки з ченців Києво-Межигірського монастиря, що був під їхньою опікою. Отож, відтворене в іконі безпосереднє звернення козаків до небесної заступниці відображає особливість січової церковної організації⁴.

Активно практикувалося зображення донаторів у композиції ікони. Донатор (латинське - "той, що дарує") - це сам замовник ікони чи особа, яку він бажав увічнити (його родич або поважний діяч - гетьман, кошовий отаман). Портрети фундатора (засновника) вивішували в церкві, спорудженій його коштом.

На іконах сиві запорожці виступають узагальнено, як уособлення всього Війська Запорозького й водночас - як ктитори своєї церкви. Ктиторські портрети - зображення осіб, які підтримували церкву або монастир, частково посмертні, - з часів Київської Русі включалися в інтер'єри православних храмів для прославлення благочинності й заслуг зображених. Ктитором у часи П.Калнишевського називали не церковного старосту (титаря), а благодійника, покровителя, взагалі - особу, яка так чи інакше прислужилася даній церкві чи монастиреві. Саме на одній із таких ікон козацької Покрови й бачимо на першому плані двох донаторів на повен зріст, молодого й старого. Старий - це останній кошовий Запорозької Січі П.Калнишевський.

І.Шаповал, який добре знав Д.Яворницького, у своїх спогадах описував: "Дмитро Іванович взяв на облік усі старовинні церкви, збудовані запорожцями на Придніпров'ї. Особливо він схилився перед запорозькою іконою Покрови, яка стояла на аналої січової церкви у XVIII ст. Він її забрав і як найдорожчу святиню зберігав у музеї. А коли вів екскурсію, то пояснював: "Молимося, покрой нас честным твоим покровом, избави от всякого зла". А вона відповідає: "Избавлю и покрою люди моя". На цій іконі зображено кошового Петра Івановича Калнишевського з товариством, які молились "об отвращении грозившего Сичи бедствия со стороны Москвы"⁵.

Оскільки П.Калнишевський зображений на іконі з медаллю, то з'ясуємо час її вручення кошовому та виконання цього витвору мистецтва.

А.Скальковський подав детальний опис участі запорожців на чолі з П.Калнишевським на боці Росії у військових баталіях із Туреччиною, вказуючи, що особливо відзначились козаки восени 1770 р.⁶ "Саме тоді імператриця Катерина, бажаючи винагородити військо Запорозьке за труди і звершені ним у цю кампанію корисні й хоробрі воєнні подвиги, всемілостиво пожалувала йому милостиву грамоту..." та "...золоту медаль з портретом Нашої Імператорської Величності, посипану діамантами, котра при цьому й надсилається"⁷, - зазначає автор. Такої ж "милості й монаршої уваги удостоїлася старшина війська Запорозького", яка була нагороджена "золотими медалями без алмазів, вартістю 30 червінців для носіння на шиї на андріївській стрічці"⁸.

Невдовзі ці почесні "медалі урочисто в Січовій Покровській церкві після молебня в присутності всього війська одягнуті"⁹.

Історик А.Бровко у своєму дисертаційному дослідженні стверджує, що вперше П.Калнишевський отримав золоту медаль від імператриці в 1763 р., хоча цей історичний факт мало хто використав у своїх наукових надбаннях¹⁰. В.Грибовський у монографії "Кошовий отаман Петро Калнишевський", розповідаючи про взаємини різних сусідів із гайдамаками, наголошує, що "царат зважився використати для забезпечення стабільності на південних кордонах імперії властолюбну амбітність дужого та енергійного запорозького старшини Петра Калнишевського, підтримавши його як претендента на посаду незмінного кошового"¹¹.

Віддячуючи запорозькому товариству царським указом 27 серпня 1763 р. та особисто П.Калнишевському, "на додаток до традиційних регалій Катерина II надіслала кошовому золоту медаль вагою 50 червоних, яку кошовий мусив постійно носити як апробований царицею знак своєї

влади”¹². Звідси виходить, що саме з цією нагородою мав бути зображений П.Калнишевський на Покровській іконі, і відповідно, медаль у кошового з’явилася у цей же проміжок часу.

Але ж достеменно відомо, що 12 жовтня 1770 р. Катерина II підписала указ, у якому прописано: “Нашей Военной Коллегии. За оказание в прошлую и нынешнюю кампанию отлично храбрые противу неприятеля поступки и особенное к службе усердие всемилостивейше пожаловали мы Войска Запорожского кошевого Калнишевского золотою медалею с портретом нашим, осыпанною бриллиантами, да того ж Войска старшину обозного Павла Головатого, писаря Ивана Глоба, есаулов Сидора Белого, Андрея Бурнаса, Андрея Порохню, Макара Нагая, Андрея Лукьянова, Сафрона Черного, Филиппа Стягайлу, Лукьяна Великого, Андрея Насакина, Алексея Черного золотыми медалями с портретом нашим, высочайше повелевая Военной Коллегии оные им все доставить”¹³.

Авторитетний спеціаліст у галузі фалеристики, вчений зі світовим ім’ям, автор понад 20 монографій та 300 наукових статей про нагороди, науковий співробітник Державного історичного музею Російської Федерації В.О.Дуров у одній зі своїх книг пише: “Вже 23 грудня 1770 року Павло Головатий, чиє звання відповідало посаді начальника штаба Війська, призначену для нього медаль золоту з ушком прийняв, а разом із нею ще 11 медалей для своїх товаришів старшин. Дещо пізніше йому була доставлена медаль з діамантами для отамана Петра Калнишевського. Всі ці медалі при грамотах були привезені П.Головатим у кіш Війська Запорозького і 23 січня 1771 року вручені”¹⁴.

Далі автор продовжує: “І в грамотах до медалей, і на самих медалях слово в слово повторюється фраза з указу про нагородження, що пояснює причину вшанування, - у даному випадку - “за оказанные отлично храбрые против неприятеля поступки и особенное к службе усердие”¹⁵.

Матеріали Російського державного військово-історичного архіву також підтверджують, що медалі, передані П.Головатим, “23 января как на Кошевого, так и на старшин ко всегдашнему на шеи ношению на голубых лентах наложены”¹⁶.

Також В.О.Дуров у вказаній книзі подає фото золотої медалі з діамантами, якою був нагороджений П.Калнишевський, де зазначає, що кошовий отаман нагороджений нею в 1771 р.¹⁷ Тут же розміщено дослівний напис на зворотному боці відзнаки: “Войска Запорожскаго кошовому Калнишевскому за отлично храбрыя противу неприятеля поступки и особенное к службе усердие”¹⁸. Аналогічне зображення, напис на медалі та дату вручення нагороди 1771 р. знаходимо і в книзі Ю.Б.Іверсена¹⁹.

Отже, Катерина II 12 жовтня 1770 р. підписала указ про відзнаку П.Калнишевського та інших представників козацької старшини. П.Головатий у кінці грудня 1770 р. отримав свою нагороду і ще 11 медалей, у тому числі й для П.Калнишевського, а безпосередньо вручив її кошовому 23 січня 1771 р. Тобто, ікона січової Покровської церкви, де зображений П.Калнишевський із медаллю, виготовлена аж ніяк не раніше цієї дати.

У статті “Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі)”²⁰, розкриваючи

окремі питання життя та діяльності П.Калнишевського, описано церкву, побудовану ним у цьому населеному пункті. У дослідженні зазначено, що в церкві був портрет козацького отамана. Далі подано спогади місцевого художника В.С.Соляника: “Прихожани, заходячи в церкву, низько вклонялися портретові Калниша і, виходячи, віддавали земний уклін великому мученикові. Я пильно вдивлявся в портрет, щоб його намалювати. В усіх моїх родичів і сусідів був портрет Петра Івановича, мною написаний. У репресивні часи сталінщини люди знищували все, що могло привернути увагу злого духу. Сюди потрапив і портрет Калнишевського, бо його власника могли зарахувати до лику “ворогів народу”. А потім ці картини dokonala пожежа 1943 року, коли горіло все село, підпалене фашистами”²¹.

У 2003 р. нам вдалося відшукати портрет П.Калнишевського, виконаний В.Соляником аквареллю на папері (14,7x22,7). На звороті підпис, зроблений власноруч автором: “Уявний образ Калниша”. Цей портрет був нами розміщений на сторінках “Часопису української історії”²². На ньому зображено кошового отамана в похилому віці. Якщо звернутись до історичних дат, то виходить: П.Калнишевський розпочав будівництво першої церкви в Петриківцях у 1769 р., 22 березня 1775 р. вона була освячена. На момент освячення у ній уже знаходився портрет кошового та пам’ятна дошка, на якій викарбувано: “Сей храм соорудил раб Божий, кошевой атаман запорожской Сечи Петро Калнышевский, года 1775”. Враховуючи дату народження останнього -1691 р. і наявність портрета в церкві під час її освячення в 1775 р., то зображений на ній П.Калнишевський у віці понад 80 років. Виглядає він досить упевнено, бадьоро, твердо тримає шаблю в руках. Отаман худощавий, з виразними очима, довгими вусами, невеликими зморшками на обличчі та руках”²³.

Після багатолітнього забуття повернулись до портрета П.Калнишевського художники України. Так, у 1970 р. з’явилося полотно у виконанні Н.Кизенка, 1991 р. - гравюра М.Бондаренка (Роменський краєзнавчий музей). У 1990 р. художник В.Феоктистов (Нікопольський державний краєзнавчий музей), а 1999 р. П.Кучук (Музей Петра Калнишевського, с.Пустовійтівка) зобразили отамана періоду соловецького ув’язнення. У 2003 р. у Петриківцях портрет П.Калнишевського виконав Ф.Панко. У 2008 р. ікону “Святий праведний Петро Калнишевський” (дерево, олія, позолота, 67x49) написав художник Д.Григоров. Вона з’явилася після канонізації та зарахування до лику святих кошового отамана П.Калнишевського Помісним Собором УПЦ КП 11 липня 2008 р. у Золотоверхій обителі Архістратиґа Божого Михаїла у м.Києві. За нашими підрахунками, зараз є 11 сучасних версій портрета козацького керманіча. Правда, вони різної якості, цінності, майстерності виконання, подібності на П.Калнишевського.

Таким чином, лише невелика кількість наукових видань містить опис портрета П.Калнишевського. Спираючись на зібрані дані, можна стверджувати, що до портретів останнього кошового отамана відносять: 1) зображення П.Калнишевського на січовій Покровській іконі; 2) образ кошового отамана, зображений художником В.Соляником; 3) інші портрети, створені художниками сучасної України.

- ¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: в 3 т. / [передм. В.Смоля, комент. Г.Сергієнка] / Д.І.Яворницький. - К.: Наук. думка, 1990. -Т.1. - С.129.
- ² Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського) / А.П.Коцур, В.П. Коцур. - К. - Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. - С. 6.
- ³ Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть / П.О.Білецький. -К.: Мистецтво, 1981. - С.148.
- ⁴ Там само. - С.150.
- ⁵ Шаповал І. Вірую у триєдиного. Спогади / І.Шаповал // Київська старовина. -1992. - №3. -С.94-101.
- ⁶ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького / [передмова та коментарі Г. К.Швидько; перекл. з 3-го рос. вид.1885-1886 рр.] / А.О.Скальковський. - Дніпропетровськ: Січ, 1994. - С.479-490.
- ⁷ Там само. - С. 488.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. - С.489.
- ¹⁰ Бровко А.Г. Нова Січ (1734 -1775 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Бровко Альона Григорівна. - К., 2009. - С.147.
- ¹¹ Грибовський В. Кошовий отаман П.Калнишевський / В.Грибовський. - Дніпропетровськ: Пороги, 2004. - С.32.
- ¹² Грибовський В. Петро Калнишевський / В.Грибовський. - К., 2007. - С.18.
- ¹³ Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф.2. - Оп.13. - Спр.64. -Арк.288.
- ¹⁴ Дуров В.А. Наградные медали XVIII-XIX веков для казачества. - К.: ОДИГИТРИЯ, 2000. - С.40.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ РДВІА. - Ф.13. - Оп.107. - Спр.120. - Арк.164-167.
- ¹⁷ Дуров В.А. Наградные медали XVIII-XIX веков для казачества. - С.118.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Иверсен Ю.Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц / Ю.Б.Иверсен. - СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1880. -Т.І. - С.269.
- ²⁰ Коцур Г. Петриківка й Петро Калнишевський (До 315-ї річниці від дня народження останнього кошового отамана Запорозької Січі) / Г.Коцур // Часопис української історії. -К., 2006. - Вип.5. - С.9-13.
- ²¹ Там само. - С.11-12.
- ²² Там само. - С.12.
- ²³ Там само.

Коцур Г.Г.

Автентичность портрета Петра Калнышевского: новое видение

В статье подаются имеющиеся сегодня описания портрета кошового атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского и анализируются новые взгляды, которые касаются установления достоверности его изображений.

Kotsur G.G.

Authenticity of Petro Kalnyshevsky's Portrait: new vision

In the article are given the present for today descriptions to the portrait of ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky and there are opened up the new looks in relation to finding out of authenticity of his images.

Отримано 3.10.2011